

Dilin ve Toplumun Yapısı

Birikim 28 - 29/44

Yapısalcı düşünce, doğrudan doğruya dilbilimden doğmuş ve analiz biçimlerini uyguladığı her toplumsal faaliyet alanında —sanat, antropoloji, sosyoloji, tarih v.b.— bu kökensel ilişkisini sadakatla korumuştur. Bu nedenle, yapısalcılığın anlaşılması, büyük ölçüde, yapısalcılığın dilbilimsel temelini kavramasına bağlıdır. Dolayısıyla, yapısalcılığın çeşitli alanlara bakışını örneklendiren bu çevirileri sunarken, dil konusunda yazılmış olanı başa koyduk. Yazılara eklediğimiz tanıtma yazılarıyla, bazan yazıların çerçevelerini de aşarak, yapısalcılık hakkında derli toplu bir bilgi vermeye çalışacağız.

Emile Benveniste'in yazısı dolayısıyla yapısalcı dilbilimin önemini tanıtmaya çalışırken, bir noktayı öncelikle belirtmek gerekli oluyor. Yazar, dilbilimin başka bütün toplumsal bilimlere örnek sağlaması konusunda, bildiğimiz öbür yapısalcılardan çok daha ihtiyatlı bir tavır benimsemiş. Şöyle ki, yapısalcılar için, dilsel yapı, bütün toplumsal yapıların anahtarını veren bir modeldir. Oysa Benveniste böyle bir tez ileri sürmediği gibi, toplumla dil arasında dolaysız bağıntılar kurmaktan özellikle sakınıyor. Dolayısıyla biz, Benveniste'in yazısını tanıtırken, yapısalcılık ve dil ilişkisi üstüne, bu yazının kapsamı içinde olmayan konulara da girmek gereğini duyduk.

Amerika'da bir üniversite, Avrupa'dan belli başlı yapısalcıları da çağırarak, yapısalcılık üstüne bir sempozyum düzenlemişti. Buradaki konuşmalar sonradan kitap hâline getirildi. Kitabı hazırlayanlar önsözde şöyle diyorlar:

Dilbilim bir zamanlar Barthes, Lacan ve Lévi-Strauss'un eserlerinde ve kelime dağarcıklarında sık sık tekrarlanan bir **laytmotif** sağlamıştı. Dilbilimin, bütün insanî olayları (hiç değilse kişiler-arası düzeyde) anlamak için evrensel bir matris ve teorik metodolojik bir model verdiği söyleniyordu, çünkü dilbilim artık ileri bir biçimselleşme aşamasına var-

mıştı ve bütün insanî olayların gerçekliği de, aslında, öncelikle dilseldi. (**The Structuralist Controversy**, baskıya hazırlayanlar, Richard Macksey ve Eugene Donate, Baltimore ve Londra, 1972, s. XI.)

Gerçekten de, yukarıdaki sözler, yapısalcılığın açıklanmasında ilk söylenmesi gereken sözlerdir. Ama bizim bu karmaşık konuya bu noktadan başlamamız yeterli değil. Dilbilimsel modelin topluma model olmasını tartışmadan önce, bu modelin ne olduğunu, nereden türediğini araştırmak ve açıklamak gerekiyor. Uzun bir süreden beri, dilbilim, yalnız yapısalcı biçimleriyle değil, bütün çeşitleriyle büyük önem kazandı. Özellikle Batı'da ve eğitimlerinde Batı'yı daha yakından izleyen ülkelerde, belirli bir öğrenim düzeyine varmış kimseler dilbilim hakkında bilgi sahibi oluyorlar. Türkiye'de ise dilbilim hemen hemen hiç bilinmiyor. Bu nedenle, özel konumuz olan yapısalcılığın da daha iyi anlaşılması için, işi başından ele almakta yarar var.

DİLİN İNCELENMESİNDE BİLİMSELLİĞİN OLUŞUMU

Dil, belki de en yakın ve dolaysız bir davranışımız olduğu için, dilin bir bilimin özgül nesnesi olması çok gecikti. Ama bilimsel incelemeye açıldıktan sonra da çok kısa süre içinde kendi yöntemlerini, kurallarını ortaya çıkardı. Öteden beri bilinen gramer, retorik araştırmaları dışında, dile ilk bilimsel yaklaşımlar 19. yüzyılda başladı. Ancak bunlar, başka toplumsal ihtiyaç veya dürtülerin sonucu oldukları için, yöntemleri veya bulguları da sınırlı kaldı. On dokuzuncu yüzyılda ırk kavramı, toplumsal araştırmaların odağı haline getiriliyordu. Bu nedenle, Avrupa dillerinin ve coğrafi olarak Avrupa'ya yakın olduğu için Avrupalıları ilgilendiren toplumların (örneğin Almanların Türkiye'yle ilgisi gibi) dilleri daha çok tarihî bir boyut içinde incelenmeye başlandı. Avrupa dilleri arasındaki yakınlıkların incelenmesinden yola çıkarak,

Hint-Avrupa diller ailesi kelimelerin kökenleri ve değişimleri araştırıldı. Ancak bütün bu çalışmalarda, dil, anlam ileten bir iletişim sistemi olarak değil, ulusal kültürlere bağlı bir olay olarak ele alındı. Bir başka söyleyişle, kendi işleyiş kurallarını ve içsel ilkelerini kurana bir bilimsel disiplin haline gelmedi.

Zamanla, özellikle de yazıyı bilmeyen «ilkel» toplulukların incelenmesiyle, daha önceki «tarihî dilbilimin» yetersizlikleri anlaşıldı. Yazısı olmayan, dolayısıyla tarihi bilinmeyen bir dil karşısında, tarihî dilbilimin oluşturduğu bütün kategoriler anlamsızlaşıyordu. Varolan dil nosyonları da, karşılaşılan bambaşka yapıları dilleri açıklamakta yetersiz kalıyordu. Böylece, bir dili gerçekten anlamının, onun konuşulduğu bir belli andaki iş ilişkilerinden ve karşılıklı işlevlerinden oluşan sistemi anlamak olduğu görüldü. Bu, «**betimleyici**» dilbilim anlayışını getirdi. Her dil, dil topluluğunun üyelerinin birbirleriyle anlaşmalarını sağlayan bir sistemdi. Şu halde dilbilimin yapması gereken de, bu sistemin nasıl işlediğini betimlemek oluyordu.

Bu anlayış, Amerika'da, bir tür yapısalcılık üretti. Bloomfield'in başını çektiği bu akımın yapısalcılığı, dili anlamdan ayırmaya dayanıyordu. Onlara göre, anlam saymaca, öznel bir şeydi; aslanan, dilin nesnel yapısal ilişkilerini tesbit etmekte.

Bu Amerikan yapısalcılığı, bugün yapısalcılık adını verdiğimiz anlayış değildir. Çağdaş yapısalcılığın öncüsü, İsviçreli dilbilimci de Saussure'dür. Buradan gelişen yapısalcılık, Amerika'daki akımın tersine, daha çok anlamın yapısını araştırır.

Tarihî dilbilimin aşılmasından sonra, dilbilim bir bilim olarak gelişmeye başladı. Burada, dile ses düzeyinde bakmanın önemini anlaması belirleyici bir rol oynamıştır. Böylece modern dilbilim, dilsel olayları üç ayrı düzeyde, fonolojik, yani ses düzeyinde, morfolojik, yani kelimeler ya da anlamlı bağımsız birimler düzeyinde ve sentaktik, yani anlamlı birimlerin bir araya gelmesi demek olan cümleler düzeyinde bakmaya başladı.

Bu aşamada çok önemli bir yenilik, «fonem» kavramının kurulmasıydı. Şimdi bu kavrama nasıl varıldığını izleyelim. Dilin sesleri, fonetik disiplini çerçevesinde ele alınabilir. Bu

çerçevede, insanın konuşma organlarıyla çıkardığı bütün sesler incelenir ve sınıflandırılır. Bizim harflerle göstermeye alışık olduğumuz sesler, aslında soyutlanarak elde edilmiştir. Örneğin, bir «e» sesini alalım. Türkçe'de «erkek» derken, birinci ve ikinci «e»ler aslında farklı seslerdir: birincisi açık, ikincisi kapalı. Ya da, «renk» derken çıkardığımız «r» ile «bir» derken çıkardığımız «r» oldukça farklıdır. Sesler, değişik dillerde daha da fazla değişir. Dolayısıyla, bütün dillere özgü soyut bir «e»den, soyut bir «r»den söz etmek mümkün değildir. Her «e» ya da «r»nin v.b. söylenişi, içinde söylendiği dilin ses yapısının kuralları, ayrıca, aynı dil içinde de, birlikte kullanıldığı öbür seslere göre belirlenir. Örneğin, kelime başında telaffuz edilen bir «n» ile, «g»den önce «n» farklı nitelikte olacaktır. Bu farklılıklar, ses organlarının kullanımına göre ortaya çıkar. Dilin damakta dokunduğu özel noktaya göre, çıkan «d» sesinin değişmesi gibi.

Böylece, seslere fonetik çerçevesinde baktığımızda, başlangıçta kabul ettiğimizden çok daha fazla bir ses zenginliği olduğunu görüyoruz. Ama bu tür bir bakış, bize seslerin niteliğini daha açık seçik göstermekle birlikte, bu seslerin işlevleri hakkında bir bilgi vermiyor. «Seslerin işlevleri» dedik; seslerin işlevleri ne olabilir? Dil, anlam ileten bir bildirime sistemi olduğuna göre, burada işlev, anlama ilişkin bir işlev olmalıdır. Şu halde, sesleri sadece, fonetikte olduğu gibi, dilin, damağın v.b. pozisyonlarına göre aldıkları nitelik açısından değil, dilsel, anlama katkıları açısından da inceleyebilir ve sınıflandırabiliriz. Bu açıdan bakıldığında, seslerin kendi başlarına herhangi bir anlam yükü taşımadıklarını, ancak birkaç ses birleştiğinde, ortaya anlamlı bir birim (kelime) çıktığını görüyoruz. «Baş», bir kelime, «taş» da, «kaş» da birer kelime. Hepsinin ayrı anlamları var. Bu anlamların ayrılması, «b», «t» ve «k» seslerinin farklılığıyla mümkün oluyor. Şu halde, sözkonusu sesler, **anlam ayıran seslerdir**. İşte bunlara dilbilimde **fonem** adını veriyoruz.

Bir dilde fonem olan sesler, bir başka dilde fonem olmayabilir. Örneğin, Türkçe'de kalın ve ince dediğimiz «k», fonem sayılmaz. Ama Arapça'da «kaf» ile «kef» fonemdirler. Türkçe'deki Arapça kelimelerin varlığı yüzünden, bizim dilimizde de buna benzer durum-

Birikim 28 - 29/45

lar olabilir: «kar» ve «kâr» kelimelerinde olduğu gibi.

SENTAGMA, PARADİGMA

Anlam ileten dilin, temel yapısının, kendi başına anlamla ilgisi olmayan fonemlerden oluştuğunu gördük. Fonemler bir araya gelecek, kelimeleri meydana getirirler. Ama dilin kullanımı, bu morfolojik düzeyde bitmez. Kelimeler de daha üst düzeyde bir araya gelecek cümleleri oluştururlar. Bunun kendine özgü kuralları nedir? Bu konuda verilen cevaplar birden fazla; örneğin Chomsky ve dönüşümsel dilbilgisi gibi çok önemli konular var. Ama biz şimdilik yapısalcılığın atası Saussure'un bu konudaki açıklamasıyla yetineceğiz.

Saussure insanların dili kullanarak anlamlı birimler, cümleler kurmalarını açıklamak için iki kavram kullanılıyordu: **Langue** ve **parole**. Biz bunları «dil» ve «söz» olarak çevirebiliriz. Saussure'un «dil» kategorisi, belirli bir dilin bütün anlam üretme imkânlarını kapsar. Bir bakıma, henüz kullanılmamış bir potansiyel gibidir (ama bu «potansiyel» kelimesinin evrimci/Hegeli anlamında değil). Bir bakıma, bir yatakta keşfedilmiş ama henüz çekilmemiş petrol kadar somuttur.

«Söz» ise bu potansiyelden seçilerek söylenmiş bir şeydir. Söz, çizgisel bir konuşma zinciridir ve belirli kurallara göre inşa edilir. Örneğin, «Eve gittim» gibi basit bir sözü ele alalım. Burada birtakım anlamlı birimlerin birbirlerine eklenmelerini görüyoruz. «Ev», bazı başka dillerde ayrı bir kelime de olabilen «-e» takısı, «Git-» fiil kökü, geçmiş zamanı belirtilen «-ti» ve eyleyen kişiyi belirten «-m» ekleri, birbirlerini, belirli kurallar uyarınca izliyor. Bu kurallar, her dilin kendi içinde özgül olarak belirlenmiştir. Cümle kurmanın Türk dili içindeki kurallarına göre, aynı sözü, «-e-git-m-ev-ti-» biçiminde kuramayız. Bir dilde kelimelerin ardarda birbirlerine eklenerek meydana getirdikleri diziye, «sentagma» adı veriliyor. Sentagma, Saussure'un «söz»ünün, üzerinde örgütlendiği mihverdir.

Biz konuşurken, yani sentagmatik bir dizi kurarken Saussure'un «langue» dediği dil yığınının bir seçme yaparız. «Eve gittim» demekle, «çarşıya gittim», «köye gittim», «aya gittim», «bilinçlenmeye gittim», «karşılamaya

gittim» v.b. alternatiflerinin dışında bir söz söylemiş oluruz. İlk cümlemizin «eve» kısmını koruyup ikinci kısmı değiştirdiğimizi düşünelim: «Eve geldim», «eve döndüm», «eve baktım», «eve kaçtım», «eve yaklaştım» v.b. Ya da, «-e» takısını değiştirelim: «evden geldim» v.b. Ya da zaman veya kişi belirten kısımları değiştirebiliriz: «eve gittik», «eve gideceğiz» v.b.

Görüldüğü gibi, bir dilde yer alan anlamlı birimler olan kelimeler, birbirleriyle iki türlü ilişki içinde bulunuyorlar. Ya belirli kurallara göre birbirlerine ekleniyor, o zaman bir diziliş içinde birbirlerini izliyorlar, ya da, birbirleriyle yer değiştirebiliyorlar. Bu ikinciler, «paradigma» dediğimiz takımları oluşturuyor. «Eve gittim» gibi bir cümlede, «eve»nin yerine konabilecek olan «çarşıya», «köye», «aya», «bilinçlenmeye» veya «karşılamaya», «eve» ile «paradigmatik» ilişki içindedir; «ev», «-e», «git-», «-ti-»; «-m» ise birbirleriyle «sentagmatik» ilişki içindedir.

Gerek fonemler, gerekse sentagma ve paradigmlar, Benveniste'in yazısında olduğu gibi, bütün öbür yazılarda da başvurulan kavramlar. Bu nedenle, bu kavramları kısaca açıkladık. Bu dilbilimsel kavramların başka toplumsal bilimlere nasıl uygulandığını ileride göreceğiz. Şimdi, dilbilimsel yapı kavramına gelelim.

DİLBİLİMSEL YAPI KAVRAMI

Yukarıda sözünü ettiğimiz ilkeler, bütün dillerin işleyişini yönetir. Ama bunlar, aynı zamanda, insanların dolaysızca bilincine varmadığı ilkelerdir. Bir dili konuşmayı öğrenmek, ancak bunları öğrenmekle mümkün olur. Ne var ki, bilinçdışı bir öğrenme biçimidir bu. Konuştuğumuz dili de bu gibi ilkeleriyle değil, dış yüzeyiyle biliriz. Fonemleri bilmeden, fonemleri kullanmayı, sentagma veya paradigma kavramlarını ya da kendi dilimizde sentagmatik dizileri kurmanın nesnel kurallarını bilmeden kullanmayı öğreniriz. Moliere'deki, «nesir» konuştuğunu öğrenince şaşırın ve çok kıvanç duyan adamı gibi, biz de dilin yapılarını bilmeden bunları kullanırız.

İşte dilbilimcilere göre, bunlar, dilin yapılarıdır. Yapılar, dilde içkindir. Görünür yüzeyin gerisinde yatar, ama bütün dilsel feno-

menleri yönetirler. Görünür ampirik düzeyden, örneğin kelimelerden, cümlelerden, seslerden, yapılar çıkarsanamaz. Çıkarsamak için, düşünsel bir soyutlama işlemi gerekir.

Bu, karşımıza bir sorun çıkarıyor. Yapı dediğimiz şey, somut gerçeklikte gerçekten var mı? Yoksa, gerçekliği anlamada bir araç olsun diye, onları biz kendi zihnimizde mi kuruyoruz? Yapısalcılar kendi aralarında, bu soruya verdikleri cevaplarda tutarlı değil. Ama biz şu anda yapısalcıların bu konuda ne söylediklerini değil, kendimizin ne söyleyebileceğimizi düşünelim ve araştıralım.

Bizce bu yapılar (dilsel alanı sözkonusu ediyoruz), düşüncede değil, nesnel gerçeklikte vardır. Yapısalcı olmanın ölçütü, yapıların nesnel gerçeklikte var olduğunu söylemek değildir (nitekim yapısalcılar da genellikle ya tıpatıp böyle söylemiyor ya da tamamen farklı şeyler söyleyebiliyorlar). Böyle bir önerme yaparken, yani yapıların nesnel gerçeklik düzeyinde var olduğunu söylerken, Marx'ın önemli bir sözünden hareket ediyoruz: «Şeylerin dış görünüşüyle özlere çakışsaydı, bütün bilim gereksiz olurdu.» Marx'ın burada, Hegel'den devraldığı geleneksel terminoloji ile anlattığı, yukarıda göstermeye çalıştığımız, olayların dış görünüşü ile bu olayları derinden belirleyen yapıların varlığı. Dilin yüzeyiyle fonem, sentagma, paradigma gibi yapısal ilkelerinden söz ettik. Bu ilkeleri biz soyutlayıp kavram haline getirerek anlıyorduk, ama bu soyutlanma ile elde edilmiş kavramlar olmadan, dilin nasıl işlediğini kavrayamıyorduk. Benzeri durumlar hayatın başka alanlarında da bulunur. İlk akla gelecek örneklerden biri, doğrudan doğruya, Marx'ın «artık-değer» kavramını bulmasıdır. Bu da aslında ücret, rant, kâr ve faizden ayrılmaz, onlarda içkindir. Ekonomik olaya dışsal yüzeyinden bakmakla yetinen burjuva ideolojisi, artık-değeri görmemek için özel bir çaba harcama gereğini duymamıştı. Çünkü görmemek için değil, görmek için özel çaba gerekliydi. Bunu da, dış yüzeyin ardında yatan belirleyici yapıya inen, bu çabayı harcayan Marx gördü. Bu örnekler birbirine gerçekten benziyor. Diyebiliriz ki, dilbilimcilerin dilde tesbit ettiklerini söyledikleri yapılar somut gerçeklikte yoksa, sadece düşüncede kurulmuşsa, Marx'ın artık-değer bul-

gusu da somut gerçeklikte olan bir şey değildir; düşüncede kurulmuştur.

Yapının, gerçeklikte mi, yoksa düşüncede mi olduğu konusunda, mimarlıkla ilgili bir örnek üstünde düşünelim. Herhangi bir binanın da dış yüzeysel görünümü ile «yapı»sı ayrı şeylerdir. Yapı, binanın inşa edilme tarzıdır; binanın kendi, yapıldığı malzeme, süsleme v.b. «yapı» ile özdeşlenemez. Hattâ, temelleri veya ana desteği sağlayan duvarları ile de özdeşlenemez. Yapı, bina gibi, duvarlarla, ampirik olarak algılanamaz. Ama bu, yapının binada içkin olmadığı, mimarın ya da bizim zihni bir tasarımımdan ibaret olduğu anlamına gelir mi? Bizce gelmez. Mimarın, tasarladığı yapıyı şemalaştırdığını düşünelim. Örneğin, belirli bir noktaya belirli bir ağırlık bineceğini düşünecek ve bunu işaretleyecektir. Yapıyı, bu ağırlığı taşıyacak biçimde tasarlayacaktır. Zaten yapı, bu gibi ilkelerle oluşacaktır. Mimarın bu işten anlamayan acemi bir adam olması gibi kural dışı bir ihtimali hesaba katmamıza gerek yok. İşini iyi yapmışsa, soyut yapısının şemasında işaretlediği ağırlığın, ampirik gerçeklik düzeninde de o noktaya bineceği, gene ampirik deney yoluyla tesbit edilebilir. Bu da, yapının soyut olarak zihinde değil, somut olarak nesnel gerçeklik içinde varolduğunun bir kanıtıdır.

Şu halde dilde yapıların varlığının keşfi, önemli bir buluştur ve ancak bu buluştan sonra dilbilim gerçek bir bilim olabilmiştir. Bazı yapısalcılar, buna dayanarak, ilk olarak kendilerinin bu gerçeği keşfettiğini düşünebilirler. Ama bizim onlara kapılarak ve onlardan biri gibi damgalanma korkusuyla, «yapı» kelimesini «her gördüğümüz yerde ezmemize» gerek yok. Marx'ın dediği gibi, bilim, dış görünüşün gerisinde yatan belirleyici yapının tesbit edilmesiyle başlar. Dilbilimciler bunu, kendi nesnelere olan dile ilişkin olarak buldular. Ama onlardan önce başka alanlarda yapılar bulunmuştu. Marx'ın toplum ve tarih alanında bulduğu yapılar, altyapı-üstyapı, ideolojik yapı v.b. ya da Freud'un psikoloji alanında bulduğu yapılar, bilinçdışı, üst-ego v.b. bunun örneklerinden sadece birkaçı.

Şu halde yapısalcılığı bizce yanlış bir düşünce yapan şey, dildeki yapıyı bulmaları veya yapıların gerçeklik düzeninde varolduğunu ileri sürmeleri değil; dilbilim alanında bulduk-

ları yapı kavramını toplumsal etkinliklerin başka alanlarına da olduğu gibi uygulamaları. Onların bu eğilimleri bu sayının çeşitli bölümlerinde daha ayrıntılı biçimde incelenecek ve eleştirilecek. Ama şimdi de konuyu havada bırakmamak için birkaç şey ekleyelim. Örneğin Lévi-Strauss, dilde varolan yapıların, aslında insan beyninde oldukları için dilde de oldukları kanısında. Ama bununla da kalmıyor. İkili karşıtlık ilkesine dayanan bu yapıların, nesnel gerçeklikte, bitki, hayvan ve insan dünyalarında bulunduğunu söylüyor. Yani, bütün bu değişik alanlarda yapıların olduğunu söylemekle yetinmiyor, bunların hepsinin aynı yapılar olduğunu iddia ediyor. Çoğu yapısalcılar da, onun örneğini izleyerek, ele aldıkları özgül nesne ve alan ne olursa olsun, antropolojide, sanat eleştirisinde, bu nesne ya da alanı dilbilimsel modele göre kuruyorlar. Onlara göre, toplumun yapısı ile dilin yapısı arasında herhangi bir fark yoktur. Toplumun yapısı dilde verilmiştir, dilin yapısı da, insan beyninin yapısında. Dolayısıyla, maddecî bir tutumla başlar gibi görünen yapısalcılık, bir çeşit fizyolojik idealizmde son buluyor. Buna, pozitivizmin yeni bir biçimi de diyebiliriz.

DİL ANALOJİSİNDEN YOLA ÇIKAN TOPLUM MODELİNİN SAKINCALARI

Yazımızın başında belirttiğimiz gibi, Benveniste, bu gibi mekanik bağıntılar kurmaktan titizlikle kaçınıyor. Onun için, analizini, tipik bir yapısalcı analiz saymak güç. Söylediklerinin çoğu, bir Marksistin de kolayca kabul edebileceği şeyler. Ama biz bu yazıya gelmeden önce, dil-toplum analojisinin, Benveniste'in yazısında ele alınmayan bazı sakıncalarını değinmek istiyoruz.

Dil, kendi içine kapanan bir sistemdir. Ögeleri, birbirlerini karşılıklı olarak belirler. Dilin bildirişimi sağlayan tutarlı bir sistem olabilmesi için, bütün ögeleri arasında uyarlılık olması gerekir. Zaten karşılıklı belirleme de, ögeler arasında bu uyarlılığı sağlar.

Bunlar, bir ölçüde bütün sistemler için geçerli olabilir. Ama toplum, her anlamda, dile göre daha açık bir sistemdir. Toplumu oluşturan ögeler arasında, dili oluşturan ögeler arasındaki zorunlu yapısal homojenlik ve uyarlılık yoktur. Toplum, dile göre, çok daha

çelişkili bir bütündür (dile oranla çok daha hızlı değişmesi de bunun kanıtlarından sadece bir tanesi). Toplumsal sistem ise, çelişik öğeleri barındırma kapasitesine sahip bir sistemdir; dil gibi, içine aldıklarını dolaysızca özümlemez, özümleyemez. Bunun için, bütün sınıflı toplumlarda, zor etmeni birleştiricilik için zorunlu olmuştur. Dilde ise, buna benzer hiyerarşiler, kademelenmeler görmeyiz. Özümleme, dilde, dolaysız ve kendiliğindedir.

Her dil, kendi içinde tutarlı bir bütündür. Yukarıda, örneğin bir «i» sesinin, her dilin kendi yapısı içinde özgül bir biçimde belirleneceğini söylemiştik. Toplumlar da ögeler şüphesiz toplumsal yapının genel rengini alacaktır; ama bu ögeler arasında evrensellik dozu çok daha yüksektir. Ayrıca, toplumsal ögelerin (buna «kurumlar» da diyebiliriz) ithal edilmeleri diller arası ödünç alma ödünç verme mekanizmalarına hiç benzemedikleri gibi, ithal edilmiş kurumların geldikleri yerdeki dönüştürücü güçleri çok daha fazladır. Bir dil, başka dilden aldığı kelimeyi kendi yapısına kolayca uydurur. Toplumlar da ise, dışarıdan alınma bir kurum yapıda değişiklik yaratır. Bu alış veriş, daha temel düzeyde de, dil ve toplum yapıları arasındaki farklılığı kanıtlar. Dili, tamamen kendi içsel ilkeleriyle açıklayabiliriz ve zaten böyle açıklamamız gerekir. Bir toplum ise, bu ilkelerle hiçbir zaman yeterince açıklanamaz. Emperyalizm, kapitalizmin bir ürünüdür; ama sosyalist sistemin somut olarak var olduğu bir dünyada, emperyalizmi sadece kendi iç dinamiğiyle açıklamak mümkün mü? Dışındaki varlık, emperyalizmin bütün yapılarını belirleyecektir. Ama Fransızca var diye İngilizce'nin kendini yeniden örgütlemesi düşünülemez.

Dilin fonolojik, morfolojik ve sentaktik olmak üzere üç düzeyi olduğunu söylemiştik. Birbirine eklenmiş ayrı düzeylerden oluşan bir yapı olması bakımından topluma benzetilebilir. Ama benzerlik burada kalır. Çünkü dilsel düzeylerle toplumdaki ekonomik, politik ve ideolojik düzeyler arasında bir ortaklık bulunamaz. Düzeylerin her iki yapıdaki ekleniş biçimleri ve birbirleri ile ilişkileri bakımından da ortaklık kurmak yanıltıcıdır.

Bütün bunların ötesinde, değişim dediğimiz olay, bunun mekanizmaları, her iki yapı-

da çok farklıdır. Dilde, bir düzeyde başlayan değişimin öteki düzeyleri etkileyişi (ya da görece daha az etkileyişi) ile, toplumda değişim olaylarının ortaya çıkışı ve sonuçlanması arasında benzerlik kurulamaz. Ayrıca, çoğu dilsel değişimler, insanların bilincinden tamamen bağımsız bir şekilde olup biter. İnsanlar, bu değişimlerin olup bittiğinin farkına dahi varmazlar hattâ. Toplumsal değişimde ise bilincin çok ayrı bir yeri vardır.

Dil, anlaşma sağlayan bir sistem olduğu için, işlevini yerine getirmesi, öğelerinin bir sistemin parçaları olarak işlemesine bağlıdır. Bu yüzden dile, «senkronik» bir bakışla bakmak uygundur. Yani bu öğelerin, aynı zaman dilimi içinde, birbirleriyle karşılıklı ilişkilerini inceleriz. Aynı şeyi toplum için yapmak da bir ölçüde gereklidir. Toplumsal yapıların aynı anda birbirleri üzerine etkileri, birbirleriyle ilişkilerini, ekleniş biçimlerini bilmek gereklidir. Ama toplum için asıl önemli olan, toplumun zaman içinde değişimini incelemek ve anlamaktır. Toplumun asıl sorunsalı, zaman içindeki hareketidir; dilin asıl anlaşılabilirliği ise, senkronik, ya da tek zamandaki yapısında yatar. Şüphesiz dil de değişen bir yapı olduğuna göre, bir «diyakronik» boyutu da vardır. Ama dili analiz etmekte kullanılan senkronik ve diyakronik ilkelerini, toplumu analiz etmekte kullanamayız. Çünkü bunlar, bambaşka türden öğeleri, yapıları açıklamak için oluşturulmuş aletlerdir. Biri ötekine uygulanamaz.

Diller değişir. Bazı kelimeleri unutulur, çoğu kelimesi anlam değiştirir, yeni kelimeler türer veya başka dillerden ödünç alınır; telaffuzlar değişir; cümle kurma imkânları zenginleşebilir. Öte yandan, yapısal anlamda dil pek fazla değişmez. Türkçe'yi Türkçe yapan yapısal özellikler, Türkçe'nin ortaya çıkışından bu yana pek değişmemiştir. Aynı aileye giren diller arasında yapısal karşılaştırmalar yaptıkça görüyoruz bunu.

Oysa toplumların tarihinde, pek çok sayıda yapı değişikliği olmuştur. Bunları, gerçekten, dilde gördüğümüz türden değişimlerle aynı terminoloji içinde düşünmek güç. Toplumda yapı değişikliklerinde rol oynayan üretici güç/üretim ilişkisi gibi bir temel belirleyici düzey dilde tesbit edilemez. Bilinçli (en genel anlamında) eylem alanı olan politika gibi bir

düzeyle dilde elbette eser yoktur.

Bütün bu ayrılıklar, bizler için yeterince açık. Gelgelelim, bizim farklılık bulduğumuz yerde yapısalcılar da birçok ortaklık görüyor ve dil modelini topluma anahtar yapmakta ısrar ediyorlar. Örneğin,

Son olarak, Lévi - Staruss diyakronik sorunlarını da tartışır ve diyakronik yapıların ipucunun yapısal dilbilimden geleceğini ima eder... Bir çeşit «düşünce deneyi» ile, toplumun belirli zaman içinde bir dizi durumlardan geçerek değişmesi, doğal çevre ya da başka toplumlarla ilişki gibi dışsal etmenler dışarıda bırakılarak, ve fonetiğin yöntemini kullanarak analiz edilmelidir: bu düşünce tarzı, toplumu meydana getiren sistemlerden biri üzerine eğilerek, belirli bir duruma dönüşmeye eğilim gösteren bir içsel dengesizlik durumu olup olmadığını araştırmalıdır. (Miriam Glucksmann, **Structuralist Analysis in Contemporary Social Thought**, Routledge and Kegan Paul, Boston, 1974, s. 171.)

Lévi - Strauss'un bu sözleri üstüne, dilsel ve toplumsal yapının farklılığını daha somuta indirebiliriz. Fonetiğin yöntemiyle tarihi incelemenin yanlışlığı üstüne çok bir şey söyleme gereği yok. Doğal çevre ve başka toplumlarla ilişki dışında, sadece iç ilişkilerle toplumsal değişimi incelemek de, yukarıda kısaca değindiğimiz bir şey. Bu yapıldığında, tarihin tamamen anlaşılmasız olacağını başka yerlerde göstermeye çalışacağız.

Bizim çelişkiden anladığımız şeyi Lévi - Strauss'un açıklama tarzı da ilginç. Olayı tamamen dilselleştiriyor. Dilde, örneğin fonolojik düzeyde, bazan belli bir kararsızlık ortaya çıkar. Bir sesin telaffuzu alışılmış biçimden kopar, değişir. Böyle bir değişim, bütün öbür seslerin çıkış yerlerini de ağız içinde başka noktalara iter. Örneğin, bir dönemde «b» olarak telaffuz edilen sesler «p»ye dönüşürse, eski «p»lerin de onlara karışmamak için «f»ye doğru itilmeleri gerekir. Böylece, sesler arasında yeniden uyum kuruluncaya kadar, sesler arasında bir dizi değişimler olur. Bunun sonuçları bazan morfolojik düzeye de sıçrar. Bunu toplumsal değişim için geçerli bir kalıp gibi gören Lévi - Strauss, «belirli bir duruma

dönüşmeye eğilim gösteren içsel dengesizlik» diyor. Bu ise, Marksist çelişki kavramından hayli uzak bir kavram.

BENVENISTE'İN YAKLAŞIMI

Buraya kadar, dilbilimin özgül gelişmesiyle ayrıca da yapısalcılığın oluşumu ve bazı temel kavramları konusunda çok genel düzeyde bilgiler verdik. Gerçek bir eleştiriye henüz girmedik. Daha çok, eleştirinin alanını tesbit etmeye çalıştık. Şimdi, doğrudan doğruya Benveniste'in yaklaşımı üstünde duracağız.

Dil yapısıyla toplum yapısı arasında dolaysız bağıntı kurulamayacağı, Benveniste'in de ana tezi. Gelgelelim, bizce yeterli değil.

Benveniste'in dikkat çektiği noktalardan biri, fonemler ya da morfemlerin («morfem», aşağı yukarı «kelime» ile eşanlamıdır), ayırıcı, sayıca sınırlı, birbirleriyle değişik düzenlenişlere giren ve bir hiyerarşiye göre düzenlenen birimler olması. Bu birimlerin akrabalık sistemleri ve sınıf ilişkileri içinde toplanan insanlarla birbirine benzetilmesinin doğru olmadığını söylüyor. Bu doğru şüphesiz, ama sorunun tamamı değil. Çünkü toplumdaki söz ederken, fonem ve morfem gibi, bireylerden söz edemeyiz. Dilsel birimlerin bir araya gelmesinde kısıtlayıcı kurallar topluma göre çok daha azdır. Oysa toplumda aile veya sınıf gibi kategorilere gireceklerin, hangi kurallara göre gireceği çok daha kesince saptanmış olduğu gibi, bu gibi gruplaşmaların birbirleri karşısında durumları, dilsel grupların herhangi birinden çok daha antagonist niteliktedir. Dili, morfemlere ya da fonemlere indirmediğimizde (söyütlenme düzeyinde), dilin anlaşılabilirliği zedelemeyiz. Toplumu bireylere indirmediğimizde ise, toplumun bütün anlaşılabilirliğini yok ederiz. Benveniste'in söylediği aile veya sınıf gibi kategoriler, toplumun ayrıştırıcı düzeylerini tüketmez. Başta devlet olmak üzere, yığınla kurum ve örgütün işleyişi vardır ki, dilde, bunlara tekabül edecek hiçbir yapı bulamayız.

Benveniste, belki bu farklılıklara dikkat etmediği, farklılığı, kendi koyduğu ölçüde gördüğü için, bir düzeyde yadsıdığı dil-toplum ortaklığını bir başka düzeyde kurabiliyor. Herhangi bir tarihî dil ile herhangi bir tarihî toplum arasında bağıntı kurulamayacağı halde (ki bu da şüphesiz doğru), genel olarak dil

yapısı ile genel olarak toplum yapısı arasında bir ortaklık kurulabileceğini savunuyor. Biz ise, şimdiye kadar söylediklerimizle, tarihîlik düzeyinde kurulamayacak ilişkinin, genellik düzeyinde de kurulamayacağını göstermeye çalıştık. Ama, şimdi Benveniste'in sıraladığı kanıtları gözden geçirelim.

Benveniste'e göre, dil de, toplum da, «her zaman için geçmişin bir mirasındır»; ikisinin de başlangıcı tasarlanamaz; ikisi de, insanî iradeyle değiştirilemez.

Şimdi, Benveniste'in bu sözlerini yeterince değerlendirmeden, bunlara birtakım basmakalıp sözlerle karşı çıkmak yanlış olur. Örneğin, toplumun bilinçli iradeye dayanan eylemle değiştirileceğini savunmak gibi. Aslında Benveniste de bu kadar Marksizm biliyor. Buna karşı çıkmıyor da: «İnsanların... tarih içinde gerçekten değiştirdikleri şey kurumlardır, kimi zaman da özel bir toplumun tüm biçimidir, toplu ve bireysel hayatın koşulu ve dayanağı olan toplum ilkesi değildir...» Şu halde Benveniste'in dediği, sonuç olarak, insan dil içinde yaşamak zorunda olduğu gibi, toplum içinde de yaşamak zorundadır. Ama bu da fazlasıyla genel bir benzerlik. Herhangi bir dil-toplum analojisine yol açmıyor.

Benveniste'in, dilin ve toplumun başlangıcının tasarlanamayacağı önermesine de gene sığ klişelerle karşı çıkmaktan sakınmalı. Dilin ve toplumun fiziksel dünya ile birlikte doğmadığını, biyolojik hayatın oluşumundan sonra bir belirli tarihte ortaya çıktıklarını elbette o da biliyor. Şu halde tasarlanamaz, derken, neyi anlatmak istiyor? Bizce anlatmak istediği, her ikisinin de tarihîliği gereği, başlangıç koşullarının ya da varoluş koşullarının, her zaman için, bir önceki dönemden verili olduğudur. «Her zaman için geçmişin bir mirasındır» sözü de zaten bunu anlatıyor. Koşulların bir önceki dönemden veri, tarihin mirası olması, «başlangıcı tasarlanamaz» demek için yeterli midir? Burası tartışılabilir; çünkü kesintisizlik içinde kesinti anları teorik olarak tesbit edilebilir. Ama, burada da Benveniste'in önermesi sapıtırıcı sayılamaz, genel olarak doğrudur.

Gelgelelim, bu benzerliğin de, dil-toplum analojisi kurmaya yeterli olacağı kanısında değiliz. Çünkü aynı şey, tarihî olan yapılaşmış bütünlerin hepsi için geçerli. Örneğin, bireysel

Birikim 28 - 29/50

bilinç de yapılaşmış bir bütündür, ama genel olarak insanın tarihi nasıl insanla başlamıyorsa (insan doğal süreçlerin gelişiminin bir ürünü olduğuna göre), bireysel bilincin tarihi de bireyle başlamaz. Onu, yönetecek ilkeler, bireyden daha önce belirlenmiştir. Öte yandan, bireysel bilinç, dil veya toplum gibi tarihî olarak belirlenmiş, yapılaşmış bir bütün olduğu halde, onun analizi de kendi özgül teorik araçlarını gerektirir: dil veya toplumun analizi için oluşturulmuş araçlar, bilincin analizine uygulanamaz. Dolayısıyla, Benveniste'in genel ortaklık konusunda söylediğini kabul etmekle birlikte, bu genelliğin, dil ve toplumu aşan bir genellik olduğunu, böylece, aynı analizi iki nesneye uygulamak için yeterli bulunamayacağını bir kere daha vurgulayalım.

Bu arada Benveniste'in yapı benzerliği olmadığını söylerken gösterdiği bir kanıt üzerinde özellikle durabiliriz. Şöyle diyor yazar:

Sınıfların üstünde, özelleşmiş etkinlikler ve toplulukların üstünde, bir bireyler toplulaşmasından bir topluluk oluşturan, üretim ve toplu geçim imkânı sağlayan birleştirici bir güç vardır. Bu güç dildir ve yalnızca dildir. Dilin, değişen toplum içinde bir süreklilik, her zaman için farklılaşmış olan etkinlikleri birbirlerine bağlayan bir değişmezlik göstermesi bundandır.

Burada söylenenler doğru. Sınıflar pek çok bakımdan karşıt konumlardadır; ama hepsi aynı dili konuşurlar. Tarihî dönemler arasında pek çok farklılık vardır; ama üretim tarzları değişirken diller değişmez. Dil, toplumda hem yatay (yani sınıflar arasında), hem de dikey (yani dönemler arasında) bağ kuran bir olaydır.

Bu, mantıken, şu çok önemli yapısal farklılığı getirir. Toplumun değişkenliği karşısında, dilin mümkün olduğu kadar statik kalması gerekir. Çünkü bu olmazsa, dilin temel işlevi, iletişim işlevi gerçekleşemez. Böylece, dil ile toplumun aynı analiz araçlarıyla incelenememesinin çok önemli bir gerekçesini, bizzat bir yapısalcının ağzından işitmiş oluyoruz.

Benveniste de, iki yapı arasında bir özdeşlikten çok, bir açıklayıcılık ilişkisi üstünde duruyor: «Dili burda yalnızca toplumun analizine yarayacak bir araç olarak düşünüyoruz.

Bu amaçla, dil ile toplumu göstergebilimsel (semiyolojik) bir ilişki, yani yorumlayıcının yorumlanana ilişkisi biçiminde, senkroniye yerleştireceğiz. Ve birbirine bağlı şu iki önermede bulunacağız: ilk olarak, dil toplumun yorumlayıcısıdır; ikinci olarak, dil toplumu içine alır.»

Dilin toplumu içine alması, ama toplumun dili içine almaması, şu anlamda doğrudur: toplumu ve bütün hayatı, ancak dille anlatabiliriz, dil yoluyla kavrayabiliriz. Ancak, böylece dilin «açıklayıcılığını» vurgularken, bunun diyalektik karşıtı olan «gizleyiciliğini» de gözden kaçırmamak gerekir. Şöyle ki, değişen hayatı biz görece kalıcı olan dilin kalıpları içinde görür, anlamaya ve açıklamaya çalışırız. Ama dilin kendiliğinden, dolaysız yapısı, gerçek bir açıklama için hiç de yeterli değildir. Tersine, bir şeyleri açıklamak istiyorsak, bu dolaysız yapıyı zorlamalı, alışılmış anlamları değiştirmeli, yeni kavramlar inşa etmeliyiz. Dilin dolaysızlığı içindeki her nosyon, bilimsel olarak yeniden inşa edilmek zorundadır. Örneğin, «zaman» kelimesi, dolaysızlığı içinde alındığında bize zamanı bilimsel olarak vermez, tersine, zamanın gerçek niteliğini gizler. Şüphesiz, bütün dönüştürücü çabalardan sonra, açıklama, son analizde gene dil içinde yapılır. Benveniste burada haklı. Ama bu açıklayıcılık ilişkisi onun yazısında konuştuğu kadar basit değil.

Vurgulamamız gereken bir başka nokta da, dilin, açıklayıcısı olduğu topluma bağımlılığı. Çoğu yapısalcı bunu, bu çerçevede kabul etmekle birlikte, değişik düzeylerde kanıt getirerek, dili toplumun belirleyicisi pozisyonuna sokma eğilimindedir. Örneğin Benveniste de, dilin üretici bir sistem olduğunu söylerken, böyle bir yönsem gösterir gibi:

Dil, toplum içinde üretici bir sistem olarak ele alınabilir: bir anlam düzenlemesi olan kendi düzenlemesi: böylece bu düzenlemenin koşullarını belirleyen izge (kod) aracılığıyla anlam üretir. Yayılma ve dönüşüme ilişkin birkaç biçimsel kural aracılığıyla durmadan bildirimler de üretir; yani oluşum şemaları yaratır; bildiririm çevrimine (devresine) girer dilsel nesnelere yaratır. «Bildirişim», dolaşım ve ortak kılma olarak anlaşılmalıdır.

Dilin toplumu belirleyeceği burada açıkça söylenmiyor. Ama insanların toplumda değişiklik yaratmak için birtakım teoriler benimseyecekleri, teorileri de gene dilin kendilerine verdiği imkânlar içinde oluşturacakları bunlara eklenirse, dil, birdenbire, ana dönüştürücü mekanizma haline gelebilir. Biz buna, oldukça «ilkel» düzeyde bir cevapla yetinelim.

Sentagma ve paradigmalarda, dilin, eklemeler yoluyla nasıl yeni yeni anlamlar üretme imkânına sahip olduğunu görmüştük. Buna göre, herhangi bir çağda, örneğin İ. Ö. beşinci yüzyılda veya herhangi bir toplumda, örneğin Lévi - Strauss'un incelediği Bororo yerlileri arasında, şöyle birkaç «sentagma» kurulması mümkündür mantiken: «Kuş gibi kantarları olan bir araç vardı. Bazı insanlar buna bindiler. Sonra araç havalandı ve içindekilerle uçup gitti.» Ne var ki, gene Benveniste' in «yorumlayıcı-yorumlanan» ilişkisi çerçevesinde, böyle bir yorumlayıcının İ.Ö. beşinci yüzyıldaki ya da Bororo kabilesindeki nesnesi, ya da yorumlananı, herhalde bugünkü kültürde aynı yorumlayıcının yorumlananından çok farklı olacaktı. Bu durumda ya bir mit, ya da ilginç bir hayal-kurgu (fiction) ile karşılaşmış olacaktık. Oysa şimdi aynı yorumlayan basit bir gündelik olayı anlatıyor. Ama, uçak dediğimiz bu aracın ortaya çıkması, dilin yukarıda kaba bir örneğini verdiğimiz «sentagma»yı kurması imkânına herhangi bir şekilde dayanmıyor. Bununla hiçbir ilgisi olmayan, apayrı bir süreç sonucunda uçak icat olunabiliyor ve pratik bir gerçek haline getirilebiliyor. Şüphesiz kaba bir cevap bu. Ama dilin topluma karşı belirleyiciliğini savunan, bütün toplumsal olayları dilsel olaylarla açıklayan (yapısalcı veya değil) dilcilerin bilgilç terminolojilerinin inceliği gerisinde yatan kabalıktan daha kaba değil.

Bunlardan biri, yanılmıyorsak, ilk atom bombasının atılışının bir yanlış anlama sonucu olduğunu, dolayısıyla dilsel bir nedene dayandığını iddia etmişti!

DİL VE İDEOLOJİ

Son olarak, dilbilimin, ideolojik düzeyin açıklanmasında taşıdığı öneme değinelim. Dil ile ideoloji arasında bağıntı kurmak, dil ile toplumun bütünü arasında bağıntı kurmaktan farklıdır. Çünkü burada, gerçekten yakın bir ilişki söz konusudur. Dil, ideolojinin içinde aktığı ark gibidir. İdeolojik formasyonlar, çoğu zaman, doğrudan doğruya dilsel yapılardan kaynaklanır. Bu nedenle, ideolojinin incelenmesinde (ki, bizim için son derece önemli ve şimdiye kadar hayli eksik bırakılmış bir ihtiyaçtır), dilsel yapıyı bilmek çok yararlıdır.

Yapısalcılık kendisi, en çok bu alandaki açıklamalarında başarılı olabilmıştır. Çünkü özellikle bu alanda, dilsel modelden yola çıkmak, belirli koşullarda, araştırmacıya sağlam dayanaklar ve geçerli yöntemler sağlayabilir. Bazı yapısalcı eleştirmenlerin sanat eleştirisinde, eserlerin gerisinde yatan ideolojik yapıyı çözebilmeleri, Lévi - Strauss'un ailenin ardında yatan yapıyı veya mitleri oluşturan yapıları keşfedebilmesi, Roland Barthes'in, çağdaş toplumun mitolojilerini parlak bir zekâyla ortaya serebilmesi, toplumsal düzeyler arasında en fazla ideolojik düzeyin dilbilimsel çalışma disipliniyle çakışmasından ileri gelmektedir.

Ancak, yukarıda saydığımız başarıların da bizce eksik yanları var. Bunlar, dilbilimle ideolojiler arasında kurulmuş doğru bağıntıların yanısıra, ideolojik düzeyin başka toplumsal düzeylerle ilişkisini doğru kurmamaktan ileri geliyor. Bu sorunun ayrıntılarına ve eleştirisine sayının öteki yazılarından gireceğiz. ■